

SOKRATES'DE ERDEM DÜŞÜNCEŞİ

Bedia Akarsu

İ. Ö. 469-399 yılları arasında yaşamış olan Sokrates'in, hiçbir yazılı eser vermemiş olmasına rağmen, hayatı ve kişiliği hakkında çok şeyler biliyoruz. Ancak Sokrates'in düşünce ve kanılarından az şey bize kadar gelmiştir.

Sokrates üzerindeki bilgilerimiz birkaç kaynağa dayanıyor : Xenophon'un hatıraları (Memorabilien) ile Platon'un, özellikle gençlik dialogları ve Aristoteles'in Sokrates hakkında yapılmış bazı işaretleri; bir de Aristophanes'in "Bulutlar" adlı bir komedisi. Yalnız Sokrates'in ölümünden 25 yıl önce yazılmış olan bu sonuncu eser Sokrates'i sadece karikatürleştirmektedir ve doğru bir kaynak olarak gösterilemez. Çünkü Aristophanes Sokrates'i sofistlerin ele başısı olarak sahneye çıkarır ki, bu gerçeğe büsbütün aykırı bir tutumdur. Sokrates'in ömrü boyunca sofistlerle savaşmış bir bilge olduğu biliniyor. Bu komedi bir yana bırakılırsa, Sokrates hakkında asıl kaynak olarak elimizde Xenophon'un hatıraları ile Platon'un dialogları kalıyor. Bunlardan da hangisinin asıl Sokrates'i dile getirdiği, gerçek Sokrates'e uyduğu üzerinde yakın zamanlara kadar süren tartışmalar olmuştur. Bir kısım felsefe tarihçileri, Platon'un dialoglarında kendi düşüncelerini Sokrates'e söylediğini ileri sürerek asıl dayanılacak olan kaynağın Xenophon olduğunu söylerken, bir kısımları da Xenophon'un, Sokrates'i sadece bir ahlâk adamı olarak tasvir edişini ve bunun rationalist Sokrates'e uymadığını ileri sürerek bu tezi reddediyorlar. Gerçi uzun zaman Xenophon'un hatıralarının gerçek Sokrates'i tasvir ettiğine, hattâ bu konuşmaların Sokrates'in kendisinin yaptığı konuşmalar olduğuna inanılmıştır. Oysa Xenophon da, Platon gibi, bu hatıraları sonradan yazmıştır, ayrıca, bu hatıra-

ları yazarken Platon'un dialoglarından da faydalandığı iddia edilmiştir. Zaten Xenophon'un hatıraları Sokrates üzerine sathî haberlerden ileri gidemez.

Xenophon Sokrates'inin gerçek Sokrates'i göstermediğini ileri sürenler su tezi de savunurlar : Xenophon'un tasvir ettiği bir Sokrates nasıl olur da kendinden sonraki felsefe gelişmesinin bir çıkış noktası olabilir, ve Platon gibi bir filozof nasıl olur da ona bu kadar saygı besler ve kendi öğretilerini dialoglarında onun ağzından söyletir? Bu tartışmalar yüzyıllar boyunca sürmüş, bazan Aristoteles, bazan Xenophon, bazan da Platon Sokrates öğretisine temel olarak alınmıştır. Eserleri aynı zamanda yayımlanmış olan iki felsefe tarihçisinden Karl Joel Xenophon Sokrates'inin tarihî Sokrates'den büsbütün ayrı olduğunu söylerken, Aug. Döring Xenophon'u Sokrates öğretisi için tek kaynak olarak kabul eder.

Son zamanlarda Heinrich Maier (Sokrates, sein Werk und seine geschichtliche Stellung) kaynak meselesine yeni bir çözüm getirmiştir. Ona göre, Xenophon'un hatıraları, Sokrates'in savunmasına ait olan başlangıç kısmı bir yana bırakılırsa, Sokrates için pek bir tanıklık edemez; Maier için en önemli kaynak, en başta gelen kaynak Platon'un gençlik yazıdır. Ona göre, Platon'un gençlik yazılarındaki Sokrates (Xenophon'un yazılarındaki gerçek Sokrates'i bulmak için de bir norm'dür. Maier Aristoteles'in notlarında da — burada Döring'le birleşir — bir kaynak değeri görmez. Çünkü, ona göre, bu notlar kısmen Platon'un dialoglarından kısmen de Platon'un hatıralarından çıkarılmıştır.

Bugün genel olarak Sokrates kaynakları üzerinde Maier'in çözümü esas olarak alınıyor. Platon'un gençlik dialogları olan Apologia, Kriton, Küçük Hippias, İon, Lakhes, Euthyphron, Kharmides, Protagoras ve Devlet'in 1. kitabı ya da Trasymakhos gibi Sokrates'in kişiliğini ve düşüncelerini gösteren dialoglara Sokratik dialoglar denir. Gorgias'ı da bu gençlik eserleri arasında sayanlar varsa da, Gorgias bu dialogların çerçevesinden sonucun kesin ve belli olması, fikirlerin sembolle anlatılması ile ayrılır. Ama Platon'un bu dialogu da henüz Sokrates'in etkisindedir ve Sokrates'e kaynak vazifesi görür.

Bu dialogların hepsinde başlıca konu *erdem*dir. Sokrates bütün hayatı boyunca öğrencileri ve dostları ile olan konuşmalarında erdem ne olduğu üzerinde durmuş, çeşitli açılardan bu kavramı araştırmış, erdem üzerindeki düşüncelerini kendi hayatına

da uygulamıştır. Bu bakımdan Sokrates'in düşünceleri ile kişiliği o kadar içiçedir ki, bunları birbirinden ayırmak imkânsızdır. Zaten Sokrates asıl kişiliği ile öğrencilerine ve kendinden sonra gelen filozoflara etki yapmıştır. Sokrates kendinden sonraki devrin felsefe okullarının hepsinde, bilge idealine örnek sayılmıştır. Sokrates'in kişiliğinin, hayatının ve ölümünün etkisi kendisinden sonraki kuşaklar, hattâ yüzyıllar boyunca süregelmiştir. Sokratesden sonraki devirlerde çeşitli felsefe okullarında, Akademciler, Stoacılar, Epikuroşular, Septiklerde temel problem, bilgenin, yani gerçek mutluluğa erişmiş olan insanın kişiliği problemidir. Bunların hepsinde de gerçek bilge tipinin bu ideal kişiliğine hep Sokrates örnek olarak alınmıştır.

Sokrates hayatının her anında, hareketlerinin sebep ve sonuçları hakkında tam bir açıklıkla bilinçli olarak hesap vermesini bilen bir insandır, amaçlarını koyarken, kullandığı araçları seçerken her zaman sadece aklına bağlı olan bir insandır. İnsanın hareketlerini akla uygun olarak ayarlaması onun başlıca kaygısıdır.

Cicero eserlerinin bir yerinde "Sokrates'in felsefeyi gökten yere indirdiğini" söyler. Bununla kastedilen Sokrates'in kendinden öncekiler gibi, yıldızlar âlemi ile, dış tabiatla uğraşmayıp, doğrudan doğruya insanı araştırmalarına konu yapmasıdır. Gerçi düşüncesini insana çeviren ilk düşünür Sokrates değildir, ondan önce ve kendisile aynı çağda yaşamış olan sofistler de insanla ve insan toplulukları ile uğraşıyorlardı. Ama Sokrates bu sofistlerden büsbütün ayrılır. Sofistler kendilerinin bir takım bilgiler öğreteceklerini iddia ediyorlar, para ile ders veriyorlardı. Sokrates ise sadece sorular sorarak karşısındakini düşünmeye, araştırmaya ve gerçeklerini bulmaya yönetir. Bu arada kendisinin hiçbir şey bilmediğini, sadece soruları birlikte araştırmak istediğini söyler, karşısındakilere herşeyden önce kendilerini bulmaya, kendileri üzerinde düşünmeye çalışmalarını, araştırmadan hiçbir şeye inanamamaları gerektiğini telkin ederdi.

Sofistlerden ayrıldığı bir nokta da mutluluk anlayışı idi. Bir kısım sofistlere göre mutluluk, mümkün olduğu kadar fazla güçlü olmaktır. Yine bir kısım sofistlere göre ise mutluluk, ihtiyaçların tatmin edilmesidir. Sokrates bu gibi görüşleri reddeder. Ona göre mutluluğun ne olduğunu, sonra mutluluğa nasıl erişildiğini anlamak için, başkalarının hareketlerine bakmak, onları incelemek doğru değildir. Yapılacak şey bu sorunun cevabını kendinde

aramak, bu soruyu önce kendine sormaktır. Kendime baktığım, kendimi incelediğim zaman, ihtiyaçlarımın tatmin edilmesile veya mümkün olduğu kadar fazla gücüm olmasile pek de mutlu olmadığımı, bir çok hayal kırıklıkları ile karşılaştığımı, ancak kendi kendimle uyum halinde olduğum zaman mutlu olduğumu görürüm. Öyleyse, Sokrates'e göre, kendi kendisile uyum kuramıyan bir insan hiçbir zaman mutlu olamaz. Kendi kendisile uyum kurabilmek de, insanın hareketleri üzerinde her zaman akli hakim kılabilmesi, yapılması gerekenle, kaçınılacak şeyler arasında doğru bir bilgiye varabilmesi ile sağlanabilir. Sokrates bu görüşlerini bir fikir halinde değil de, yaşama biçimi ile anlatmıştır. Zaten Sokrates bir sistem filozofu olmamış, kendisile sistemler kurulabilecek olan bir metod getirmiştir. Onun büyük etkisi de, herşeyden önce kişiliğinden doğmuştur. Sokrates'in asıl gücü, hayatını yaşama biçimindedir. Onun öğrencileri ve sonraki çağlar üzerine yaptığı etkiye de bu yaşama biçimi temel olmuştur. İşte bundan dolayı öğrencileri hocalarının kişiliği üzerinde birleşirler, ama düşünceleri üzerinde birbirlerinden ayrılırlar.

Erdemi Sokrates'in kişiliğinde incelemeyen önce Sokrates'in erdem anlayışı üzerinde biraz duralım.

Sokrates'in olduğu kesin olarak bilinen iki önerme var : bunlardan biri, "erdem bilgidir", öbürü de "hiç kimse bilerek - isteyerek - kötülük etmez". Bu iki önermenin birbirine bağlı olduğu açıktır. Erdem bilgi olunca, erdemın karşıtı olan kötülük etmek de bir bilgisizlik olur.

Sokrates'e göre, bir insanı erdemli kılmak üzere gidilecek yolu belirtebilmek için erdemın ne olduğunun araştırılması gerekir. Erdemın ne olduğunu araştırmak için de, Sokrates, erdemın parçaları olarak bilinen cesaret, ölçülülük, adalet, doğruluk v.b. gibi kavramların tanımlanması üzerinde duruyor. Erdemın parçaları olan bu kavramlardan herbiri Platon'un Sokratik dialoglarına konu olmuşlardır. Örneğin Lakhes dialogunda erdemın bir parçası olarak cesaret incelenir. Hem Sokrates'in erdem anlayışı hakkında bir fikir vermesi, hem de Sokrates'in araştırma metodunu göstermesi bakımından bu dialogdaki cesaret kavramının incelenişini yakından bir görelim :

Sokrates cesaretin ne olduğunu sorup da Lakhes'den "bir kimse savaş dizisindeki yerinde durarak, kaçmaksızın düşünana dayanmağı aklına koymuşsa o adam cesaretlidir" cevabını aınca,

sorusunu daha bir açık dile getirip, yalnız tek bir şeyde, sadece piyadede cesaretin ne olduğunu değil, genel olarak bütün askerlikte, hattâ yalnız askerlikte değil, her türlü arzularına, zevklerine karşı koyanlarda görülen cesaretin, her nede olursa olsun gösterilen cesaretin ne olduğunu, bütün bu çeşit insanlarda *bir* olan şeyin, şu cesaret denilen gücün *özünün* ne olduğunu soruyor.

Bunun üzerine Lakhes'in verdiği ikinci tanımlama cesaretin "bir çeşit ruh metinliği" olduğudur. Ancak bu cevap Sokrates'e göre eksiktir. Çünkü cesaret güzel bir şeydir, güzel olan iyi olandır ve akılla birlikte gidendir, cesaretin de akılla birlikte gitmesi gerekir, çünkü delilikle birlikte gideni kötüdür, kötü olan da iyi olamaz, o halde güzel de olamaz. Demek ki delilikle birlikte giden metinliğe cesaret denemez, çünkü cesaret güzeldir. Böylece bu tanımlama da "cesaret, akıllıca olan metinliktir" biçimine girer. Ama Sokrates'in soruları sonunda bazı durumlarda akıllıca gösterilmiş metinliğin hiç de cesaret sayılamıyacağını kabul ediyorlar. Cesaretin ne olduğu bulunamayınca Sokrates "metinlik gösterelim de araştırmamızı bırakmalıyım" diyerek Nikias'ı da araştırmaya davet eder.

Nikias Sokrates'in her zaman doğru olduğunu söylediği bir düşüncesinden hareket edilerek bir tanımlamaya varılabileceğini ileri sürer; o düşünce de şu : herkesin bildiği şeylerde iyi, bilmediği şeylerde kötü olması. Demek ki cesaretli adam iyi ise elbette bilgilidir; yani *cesaret bir çeşit bilgidir*. Bu bilgi de savaşta olsun, nerede olursa olsun, nelerden kaçıp neleri göze alabileceğimizin bilgisidir. Böylece cesaretin bilgi olarak tanımlanmasında bilginin ahlâkî karakteri, cesaretin de bilgi karakteri ortaya çıkıyor. Nikias bilmediği için tehlikeyi hor gören herhangi bir insanda cesaretin bulunabileceğini kabul etmez. Ona göre, öylesine ya düşüncesizce atılğan ya da deli denir, korkusuz olmak başka, cesaretli olmak başkadır. Cesaret, ihtiyatlılık pek az kimsede bulunan şeylerdir; düşüncesizce atılğanlık, cüret, ihtiyatsızlıktan gelen korkusuzluk ise, herkeste, hattâ hayvanlarda da bulunabilir. Bunun içindir ki insanların çoğunun cesaret dedikleri şeylere Nikias düşüncesizce atılğanlık diyor. Bu düşünceler Sokrates'in düşüncelerine çok yakın düşüncelerdir, hattâ Sokrates'in düşünceleri de denebilir onlara. Nitekim Sokrates biraz ilerde göreceğimiz gibi, cesaretin bilgelikle ilgisi olmadığını savunan Protagoras'a karşı cesaretin bir çeşit bilgi olduğunu ileri sürmüştür. Ama Sokrates

vine de bununla kanmaz, araştırmayı derinleştirmek ister. Son olarak cesaret bir çeşit bilgi olarak, nelerden korkulup nelerden korkulmayacağıının bilgisi olarak tanımlanmıştı. Ancak, nelerden korkulup nelerden korkulmayacağıından ne anlaşıldığını da araştırmak ister Sokrates. Korkulacak şeyler korku verenler, korkulmayacak şeyler de vermiyenlerdir. Ama korku veren şeyler ne geçmişteki kötülüklerdir, ne de şimdikiler, ancak beklenen kötülükler korku verir, çünkü korku, gelecek bir kötülüğü beklemedir. Korkulacak şeyler gelecekteki kötülüklerdir; korkulmayacak olan da, gene gelecekte, ama birer kötülük sayılmıyacak, veya birer iyilik denecek şeylerdir. Bu şeylerin bilgisine de cesaret diyorduk. Oysa bilgi, türlü konuları ile ele alınınca, geçmişte, şimdide, gelecekteki şeyler için başka başka değildir, hepsinde de birdir. Bir şey ister geçmişte, ister şimdi, ister gelecekte olsun, onu bilen bir tek bilgidir. Burada bilginin zaman dışı karakterine işaret edilmiş olunuyor; her zaman için geçerliği olan tanımlamalar isteniyor. Oysa, cesaret nelerden korkulup nelerden korkulmayacağıının bilgisidir derken, burada yalnız gelecekteki iyiliklerle gelecekteki kötülükler anlaşılmış olur. Şimdi ise, geçmişte olsun, gelecekte olsun, nerede olursa olsun, bir şeyi kavriyan hep *bir* bilgidir diyoruz. Demek oluyor ki, cesaret yalnız nelerden korkulup nelerden korkulmayacağıının bilgisi değildir; çünkü yalnız gelecekteki iyiliklerle kötülükleri değil, şimdikileri, geçmiştekileri de, kısaca, öteki bilgiler gibi, geniş anlamı ile bütün iyiliklerle bütün kötülükleri kavrar. Bundan da cesaretin yalnız nelerden korkulup nelerden korkulmayacağıının değil, ne zamanda, nerede olursa olsun bütün iyiliklerle bütün kötülüklerin bilgisi olduğu sonucu çıkar. Ama bütün iyilikleri de, bütün kötülükleri de, nasıl geldikleri, geleceklere, yahut gelmiş oldukları ile birlikte iyice bilen bir insanda erdemin bütünü vardır denemez mi? Nelerden korkulup nelerden korkulmayacağıını her zaman *ayr dedebilen*, kendisinde böyle bir vergi bulunan insanda, iyilikleri nasıl kullanabileceğini bildiği için onlara erebilen insanda adalet mi yoktur, ölçülülük mü yoktur, din mi yoktur? Oysa söze başlarken cesaretin ne olduğunu araştırmak istemiş ve cesareti erdemin bir parçası olarak ele almışlardı. Hepsinin biraraya gelmesi erdem denilen şeyi meydana getiren daha başka parçaların da bulunduğunu kabul etmişlerdi. Cesaret de erdemin bu parçalarından biri idi. Şimdi ise yapılan tanımlama erdemin bütün parçalarına uyuyor. Öyleyse, diyor Sokrates, cesaretin ne olduğunu bulamadık.

Platon'un bütün Sokratik dialoglarında olduğu gibi, Lakhes'te de bir sonuca varılmadan dialog bitiyor. Ancak, dış görünüşü ile sonuca varılmıyor gibi görünüyorsa da, yine de bir sonuç gizlidir bu dialoglarda : *erdemın bölünemeyeceği*.

Sokratik dialoglarda bir sonuca varılmaması bir tesadüf değildir. Bu bakımdan iki nokta önemli :

1. Sokrates'deki araştırma gücünü göstermeleri bakımından önemli. Sokrates her defasında bir sonuca varmadıkları halde, bı-kıp usanmadan, hep bu konu üzerinde yeniden araştırma yapacağını ileri sürmüştür. Nitekim Lakhes dialogunda Nikias da bunu kavramış, olumsuz sonucun da bir kazanç olduğunu, insanı yeniden araştırmaya götüreceğini anlamıştır.

2. Ama bizim konumuz bakımından asıl önemli olan, Sokrates'in temel düşüncesi denebilen erdem kavramının, bu dialogların başlıca konusu oluşudur. Sokratik dialoglarda hep erdemın parçaları olan cesaret, adalet, ölçülülük, dindarlık gibi kavramlar ele alınır. Bunların tek tek tanımları yapılamaz, çünkü Sokrates'e göre, tek bir erdem vardır, onların parçaları üzerinde tartışılınca bir tanımlamaya da varılamaz elbette. Böylece dialog da sonuçsuz kalmış gibi görünür. Örneğin cesareti tanımlarken ortaya çıkan cesaretli adam tipinde, erdemın bütün öteki parçalarını da kendisinde taşıyan bir tip belirir, böylece de bütün erdemi içine alan bir tanımlama çıkar ortaya. Şuhalde bir sonuca varılmıyor gibi görünüyorsa da yine de bir sonuç gizli : erdemın bir olduğu ve bölünemeyeceği.

Sokrates'e göre erdemın bir olduğunu, bölünemez bir şey olduğunu daha açık gösteren dialog "Protágoras" tır. Bu dialogda konu erdemın öğretilibilip öğretilenemeyeceği sorusudur. Ama bunu anlamak için yine erdemın ne olduğu üzerinde durulur. Protagoras sözlerinin arasında doğruluk, ölçülülük, dinlilik gibi şeylerin bir bütün teşkil ettiklerini, bu bütüne de erdem dendiğini söylemiştir. Sokrates için önemli olan şu sorudur : "Bilgelik, ölçülülük, cesurluk, doğruluk, dinlilik denen bu beş şey bir tek şeye verilen başka başka adlar mıdır, yoksa bu adlardan herbiri kendine göre özellikleri olan ve birbirinin aynı olmıyan başka başka şeylerin karşılığı mıdır?" Protagoras bunları erdemın başka başka bölümleri olarak ele alır; bunlardan dördünün birbirine çok benzese de cesaretin bunlardan büsbütün başka olduğunu ileri sürer. Ona göre, çok eğri, çok dinsiz, çok ölçüsüz, çok bilgisiz insanlar

vardır, ama yine de cesurdurlar. İşte bu, Sokrates'in kabul edemeyeceği bir düşüncedir ve bu düşünceyi çürütmek için cesaretin bir bilgi olduğunu öne sürerek, "bilim insanı buyruğu altına alabilen güzel bir şey midir, yani iyi ile kötüyü bilen bir kimseyi herhangi bir kuvvet yenebilir mi, ona bilimin görüşüne aykırı işler yaptırabilir mi, akıl insanın her işine yarıyan bir güç değil midir?" sorusunu ortaya atıp, bütün bunları Protagoras'a kabul ettirdikten sonra, Sokrates sözü "insan bir kötülüğü bilerek mi yapar" sorusuna getirir.

Sokrates'e göre, "insan çok defa bir şeyin kötülüğünü bilir, başka türlü davranmak da elindedir, ama yine de yapar, çünkü ya kendini zevke veya acıya kaptırmıştır, ya da iyiyi bilir, ama yine de yapmaz, çünkü kendini o andaki zevke kaptırmıştır" gibi sözler gülünçtür. Bir insanın kendini zevke kaptırması, o andaki hoşu, iyiyi daha sonra gelecek kötülüğe tercih etmesi oluyor; kendini kaptırmak sözü, küçük bir iyilik yerine büyük bir kötülüğü seçmek oluyor. Öyleyse bir şey yakından büyük, uzaktan küçük görüldüğüne göre, mutluluğumuz büyük boyları seçmeye ve yapmaya, küçüklerinden de sakınmaya bağlı olsaydı, kurtuluşu nerede arardık : ölçü sanatında mı, yoksa görünüşlere bağlanmakta mı? Görünüşlere bağlanmak bizi yanıltır, bir şeyin yanlış anlaşılmasına sebep olur, büyüğü küçüğü seçmekte bizi pişmanlıklara sürükler. Oysa ölçü sanatı bütün bu yanılmaların önüne geçer. Bize gerçeği gösterdiği için de, gerçeği edinmekte ruhumuzu sağlam bir rahatlığa kavuşturmuş, hayatımızı da kurtarmış olur. Öyleyse kurtuluşumuz büyük boyları seçmeye bağlı olsaydı, bizi kurtaracak olan, bir bilimden başkası olabilir miydi? Bu bilim de ölçü bilimidir. Mademki kurtuluşumuz zevk ve acıları doğru seçmeye bağlıdır, öyleyse eksi, artı, eşitliğe dayanan böyle bir inceleme herşeyden önce bir ölçmedir. Ölçme ise elbette bir bilim ve sanattır. Şuhalde bir insanın iyinin ne olduğunu bildiği halde kendini zevke kaptırması yüzünden bunu yapmadığı sözünün yanlış olduğu açıktır. "Peki, öyleyse bu, kendini zevke kaptırmak değil de nedir?" dense, Sokrates'in vereceği cevap : "*bilgisizlik*" tir. Çünkü zevkler ve acılar, yani iyiler ve kötüler arasında kötü bir seçime sebep olan şey *bilim eksikliğidir*. Hattâ burada yalnız bilim değil, ölçme diye kabul ettiğimiz bilim de eksiktir. Ohalde yanlış hareketler, kötü davranışlar hep bilgisizlik yüzünden yapılmıştır, kendini zevke kaptırmaksa bilgisizliklerin en berbatıdır.

Hoşun iyi, zahmetlinin kötü olduğunu herkes kabul eder. Hoş ve hayatı acısız kılan işler güzeldir de. Her güzel iş de iyi ve faydalıdır. Öyleyse, hiç kimse yoktur ki, yaptığı işten daha iyilerinin bulunduğunu bilsin, ya da buna inansın, üstelik bunları yapmak elinde olduğu halde yine de yapmasın, kendi yaptığı ile kalsın. Ohalde bir insanın kendini zevke kaptırması bilgisizlikten, kaptırmaması da bilgellikten gelir.

Bilgisizlik denilen şeyse, değerli şeyler hakkında yalan yanlış şeyler bilmek, iyiyi kötüden ayıramamaktır. Bundan da şu sonuç çıkar: kimse kötü olan, ya da kötü bildiği bir şeyi isteyerek yapmaz, zaten insanın kötü bildiklerini iyi bildiklerine üstün tutması tabiatına aykırıdır. Aynı şekilde korkulan şeyleri alsak, korku bir tehlikenin beklenmesi demektir. Korkulan şey kötü bilinen bir şeydir, kötü bilinen bir şeyi de kimse isteyerek ne seçer ne de yapar. Bir insanın kaçınmak elindeyken, korktuğu şeylere atılması imkânsızdır. Öyleyse, cesaretin karşıtı olarak bilinen korkaklığı da belirten bilgi eksikliği, yâni nelerden korkulup nelerden korkulmaması gerektiğini seçememedir. Ohalde korkulacak ve korkulmayacak şeyler hakkında bilgisi olan, cesaretlidir de. Böylece, Protagoras'ın iddiasının tersine "çok bilgisiz, ama yine de cesur insanların" bulunabilmesi imkânsızdır Sokrates'e göre.

Görülüyor ki, Sokrates, sonunda, kimsenin bilerek bir kötülük işliyemeyeceği düşüncesine varıyor. İyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan, korkulacak şeyleri korkulmayacak şeylerden, yapılması gerekeni kaçınılması gerekenden ayırdedebilen bir insan kötülük işliyemeyecektir. Öyleyse erdem bilgidir. Erdem bilgi olduğuna göre, öğretilbilir bir şey de olması gerekir. Sokrates burada dikkati şu nokta üzerine çeker: Başlangıçta üzerinde durdukları konunun erdemin öğretilibilip öğretilmeyeceği sorusu olduğunu ve Protagoras'ın erdemin öğretilebileceğini iddia etmesine karşılık kendisinin bundan şüphe ettiğini, hayatında erdem öğrenmiş bir kimseyi hiç görmediğini ileri sürerek erdemin öğretilmeyeceğini savunmuştu. Oysa şimdi ikisi de başlangıçtaki düşüncelerine karşıt sonuçlara varmış bulunuyorlar. Protagoras erdemin bir bilim olmadığını ileri sürmekle onun öğretilibilir bir şey olduğunu da inkâr etmiş oluyor. Sokrates ise başlangıçta erdemin öğretilmeyeceğini iddia ettiği halde, şimdi doğruluğun, ölçünün, cesaretin hep birer bilim olduğunu ispata çalışmakla ilk iddiasının karşıtına varmış, erdemin bilim olduğunu, bilim olunca da

öğretilebilir bir şey olması gerektiğini ortaya çıkarmıştır. İşte düşüncelerinin böyle altüst olması yüzünden Sokrates meseleyi yeniden gözden geçirmenin gerekli olduğunu söyler. Dialog da yine sonuçsuz kalır.

Burada biraz duralım. Sokrates'e göre erdem bir bilimdir, ona şüphe yok. Ama acaba Sokrates, erdemın bir bilim olduğunu kabul etmesine rağmen, erdemın öğretilebileceğine inanır mı? Böyle bir inancını gösteren hiçbir işarete rastlamıyoruz, tam tersine, erdem öğrettiklerini iddia eden sofistlerle hayatı boyunca savaştırmıştır; onları ruhun beslenmesi için gerekli zahireyi satan bir tüccara benzetmiştir. Sokrates'e göre, bedenin beslenmesi için gerekli besleyicileri satan büyük küçük tüccarların mallarını övmelerine nasıl kapılmamak gerekiyorsa (çünkü bunların kendileri bile mallarının sağlığa faydalı mı, zararlı mı olduğunu bilmezler, alıcı da hekim değilse onlardan fazlasını bilmez), bunun gibi, bilgilerini toptan veya parça parça satmak için şehir şehir dolaşarak satanlara da kapılmamalı; çünkü sattıkları bu bilgilerin ruh için faydalı mı, zararlı mı olduğunu kendileri de bilmezler, ama yine de ileri sürdükleri herşeyi müşterilerine överler. Yurttaşların en işbilirleri, en iyileri kendilerinde bulunan erdemi başkalarına öğretmiyorlar; çocuklarına öğretilebilecek olan herşeyi öğreterek, onları çok iyi yetiştiriyorlar, ama kendilerinde bulunan bilgeliği ne kendileri öğretiyor, ne de bu işi başkalarına bırakıyorlar. Sokrates'in kendisi de hiçbir zaman ders vermemiş, çocuklarına ders vermesini isteyen babalara hep iyi öğretmenler bulmuş, ama bunların hiçbirisi erdem öğrettiğini iddia eden bilginler, yani sofistler olmamıştır. Kendisinin de dialogların hemen hepsinde söylediği : bu hususta bir şey öğrenemediği, böyle bir öğretmenle karşılaşmadığı, ders de almadığıdır. Şuhalde Sokrates'in erdemi iyiyi kötüden, kaçınılacak şeyleri kaçınılmıyacak şeylerden ayırdedebilme bilgisi olarak gösterişini ele alarak şöyle bir sonuç çıkaramaz mıyız : Erdem bir bilgidir, ama özel bir şekilde öğretilemez ve öğrenilemez; erdem öğreten bir bilgi olamaz. Ama o zaman da ruhu erdemli kılmak için onu ne ile beslemek gerekecek? İşte Sokrates'in verdiği cevap : "çeşitli bilimlerle".

Peki, ruhu erdemli kılmanın faydası nedir? Bu erdem bizi neye ulaştırır, ruhumuza ne sağlar? Bu soruya da Sokrates'in cevabı : "*mutluluk*" (Oidaimonia) dur. Biz ancak erdemli olmakla, doğru olmakla mutluluğa erişebiliriz, mutlu oluruz. Ama Sokra-

tes gibi düşünmiyen insanlar da var. Nitekim Platon Gorgias dialog'unda Kallikles'i, Devletin 1. kitabında da Trasymakhos'u Sokrates'in karşısına çıkarır. Onlara göre, mutlu olmak için doğru olmak şart değildir, bir çok insanlar kötülükler ettikleri halde, eğri oldukları halde, yine de mutludurlar. Öyle kırıllar vardır ki, bütün ömürleri kötülük etmekle geçmiştir, ama mutludurlar. Hattâ onlara göre, eğrilik etmek doğruluktan daha elverişlidir, birçok durumlarda doğruluk insana kötülük, eğrilik iyilik getirir; çünkü eğrilik doğruluktan daha güçlüdür. Oysa Sokrates'e göre, bütün insanlar, ister kiral olsun, ister kadın veya erkek olsun, kim olursa olsun, kim erdemli ve doğru ise o mutludur, eğri ve kötü ise değildir. Doğru olmıyan mutlu olamaz. Bir insanın doğru olmadığı halde mutlu olduğunu sanmak, eğrilik içinde yaşayarak mutlu olunabileceğine inanmak yanlıştır. Bu düşüncelelerini, Sokrates, çeşitli sorularla karşısındakileri çıkmazlara düşürerek ortaya çıkarır. Örneğin, "eğrilik doğruluktan daha elverişlidir" diyen Trasymakhos'un sözünü, problemi iyilik-kötülük açısından ele alarak, çürütür ve başlangıçta doğruluğun kötülük, eğriliğin iyilik olduğunu söyleyen Trasymakhos'u sonunda, doğrunun iyi ve akıllılık, eğrinin de kötü ve bilgisizlik olduğu düşüncesine getirdikten sonra Sokrates, besbellidir ki der, doğruluğun akıllılık, bilgililik ve iyilik olduğunu kabul edince, doğruluk, bilgisizlik olduğunu söylediğimiz eğrilikten daha güçlü olur. Çünkü Sokrates'e göre, eğri kişilerin ellerinde bulunan bir şehir, bir ordu, haydutlar, hırsızlar ve doğru olmıyan bir amaca birlikte yürüyen başka ne topluluk varsa hepsinde, insanlar birbirlerine eğrilik edecek olurlarsa, bir iş göremezler, haksızlık etmezlerse daha iyi çalışırlar. Ohalde eğrilik aralarında geçimsizlik, kin ve kavgaya çıkarır, doğruluk ise iyi geçimi ve dostluğu sağlar. Eğriliğin öyle bir gücü vardır ki, nerede bulunursa bulunsun, bir şehirde, bir soyda, bir orduda ya da başka herhangi bir toplulukta, bu eğriliğin etkisi ile bu topluluk önce iş göremez hale gelir, sonra kendine de, kendine karşıt olan herşeye ve doğruya da düşman kesilir; eğriliğin etkisi altında kalan insan kendi kendisi ile de geçinemeyip, uyuşamadığından, iş göremez bir hale gelir, daha sonra, kendi kendine de, doğru insanlara da düşman olur. Doğru insanınsa bilgelikte hayli ilerlemiş olması gerekir. Bir insanın hangi şeyin iyi hangi şeyin kötü olduğunu doğru olarak ayırdedebilmesi, onun bilge ve erdemli olduğunu gösterir. Bilge olan insan kendini de tanır, neyi bildiğini, neyi bilmediğini ayırır, baş-

kaları üzerinde de bu ayırmayı yapar, öylece yanlışlığa da düşmez, yapamayacağını bildiği şeyden sakınıp bu işi anlıyanlara bırakır. Böylece de bilgeliğin gücü altında her iş yolunda gider, çünkü yanlış işler ortadan kalkınca insanlar doğru yolu tutarlar, böyle olunca da ister istemez bütün işler yolunda gider, onları mutluluğa kavuşturur. Bilge olmak, doğru ve erdemli olmak, bilgisizliğin işe karışmasına engel olur, bilimin gösterdiği yolda yürümekse insanı iyi ve mutlu kılar. Doğruların iyilerden mutlu olup olmadıklarını, daha iyi ömür sürüp sürmediklerini de Sokrates yine soru metodu ile şu şekilde araştırır. Her şeyin gördüğü bir iş vardır, bu işi en iyi gören de o şeydir. Örneğin göz görür, kulak işittir, bir üzüm kütüğü kendine özgü âletle en iyi kesilir. Kendine bir iş düşen herhangi bir şeyin de bir iyiliği vardır, gözlerin, kulakların da bir iyiliği vardır; bunlarda, kendilerine özgü olan, iyilik yerine kötülük olsa, bu iyilikten yoksun bırakılsa, işlerini başaramazlar. İmdi, ruhun da dünyada başka bir şeyin yapamayacağı bir işi vardır: ilgilenmek, idare etmek, karar vermek ve buna benzer şeyler. Yaşama da ruhun işidir. Öyleyse ruhun da bir iyiliği vardır. Ruh da kendine özgü olan gücünden yoksun olursa işlerini iyi göremez. Öyleyse kötü bir ruhun idaresi de, ilgisi de kötü olur; oysa iyi bir ruh bütün bu işleri iyi görür. Az önce doğruluğu ruhun iyiliği, eğriliği ruhun kötülüğü olarak gösterdiğimizize göre, doğru ruh ve doğru insan iyi, eğri insan kötü yaşar. Ama elbette iyi yaşayan mutlu, iyi yaşamıyan mutlu değildir. Ohalde doğru adam mutlu, eğri adam mutsuzdur. Ama mutsuz olmak elverişli değildir, mutlu olmak elverişlidir. Öyleyse eğrilik doğruluktan hiçbir zaman daha elverişli olamaz. Böyle olunca da insanın eğrilik etmektense eğriliğe uğraması daha iyidir. İnsan asıl, eğriliğe uğramaktan değil, eğrilik etmekten çekinmeli ve iyi görünmeğe değil, her zaman iyi olmağa çalışmalıdır. Herhangi bir insana kötülük etmek doğru adama yakışır bir şey değildir; doğru adam iyidir, kötülük etmekse, iyinin değil, kötünün işidir. Her hareketinde en büyük iyiliği gözeten erdemli adam gelişi güzel değil, ama bile bile hareket eder. Yapmak istediğini bilen, eseri için kullanılması gereken şeyleri şuradan buradan toplıyan değil, verilmesi istenilen biçimi alabilecek olanları seçen sanatçı gibi hareket eder. Bunlardan herbirinin sonunda istenen biçim ve güzelliği elde edebilmesi için, herşeyi bir düzene göre yerleştirir ve her koyduğunu daha önce koyduklarına uydurur.

Bir şeyde düzen ve uygunluk varsa o şey iyidir, karışıklık varsa değildir. Ruhumuz için de bu böyledir, uygun ve düzenli ruh iyidir. Ruhtaki düzen ve uygunluğa da yasalara uygunluk ya da yasa denir, insanları doğru ve uslu kılan da budur. Herşeyin erdemini yapan düzendir. Bir şeyi iyi yapan, onda kendine yaraşan bir düzen bulunmasıdır. Bundan dolayı kendisinde kendine uygun bir düzenin bulunduğu ruh da, düzeni olmıyan ruhtan daha iyidir.

Sokrates'in hayatına baktığımız zaman, ömrü boyunca ileri sürdüğü tartıştığı bu düşüncelerin onun asıl kişiliğini de nasıl dile getirdiğini görürüz. Ancak kendi kendisile uyum halinde bulunan kimsenin mutlu olabileceğini söyleyen Sokrates, bu uyumu, bu düzeni kendi hayatında da göstermiştir.

Sokrates her zaman tek bir yol tanımıştır; düşündüklerinden hangisini en doğru buluyorsa, ona uymak. Ölüm karşısında bile o zamana kadar ileri sürdüğü düşünceleri bir kenara atmamış, ölümü göze alarak her zaman söylediklerini yargıçlar karşısında da tekrarlamaktan çekinmemiştir. Sokrates'e göre, ölüm karşısında olmak o düşüncelerin değerini değiştirmez.

Sokrates'in hayatında nasıl cesur bir adam olduğunu Lakhes dialogunda Lakhes'in ağzından öğreniyoruz. Sokrates sağlığında üç savaşa katılmış (Poteidaia, Delion, Amphipolis'te), Poteidaia'da yaralanmış olan Alkibiades'in hayatını ve silâhlarını kurtarmıştır. Bu savaştaki başarısını Platon Symposion (Şölen) dialogunda Alkibiades'e parlak bir şekilde övdürür. Bu savaşlar dışında Sokrates Atina'dan hiç ayrılmamış, ama politika hayatından da uzak kalmıştır; politika hayatına doğrudan doğruya hiç karışmamış, üzerine aldığı tek devlet memurluğu da Halk Kurulu üyeliği olmuştur. Ama zaman zaman Atina demokrasisi onun da bir tavır takınmasını gerektirmiştir. Nitekim parlak bir deniz savaşından sonra dönüşte fırtınaya tutulan gemilerinde ölümlerin cesetlerini toplamıyan on komutanın duruşmasında yalnız Sokrates onların lehinde konuşmuş, bunları toptan mahkûm etmenin kanuna aykırı olduğunu söylemek cesaretini göstermiştir. Bu olayda Sokrates'in cesareti açıkça görülür. Sokrates'in bir başka cesareti de otoritelerin haksız bir buyruğuna boyun eğmemekte kendini göstermiştir. İsparta ile hemen hemen 30 yıl süren bir savaştan sonra Atina yenilince, iktidara aristokrat bir hükümet geçer. Bu hükümet hiç bir hak ve kanun gözetmiyen keyfî bir idare kurmuştur.

Bu despot idarede Sokrates günün birinde bazı başka vatandaşlarla birlikte haksız bir tevkifte bulunmak emrini alır, ama Sokrates hayatını tehlikeye koyarak bu tevkif emrini reddetmiş, verilen emri yerine getirmemiştir. Hemen arkasından "otuzların" despot idaresi yıkılmamış olsaydı, bu itaatsizliğinden dolayı büyük bir tehlikeye maruz kalacaktı. Ama Sokrates bu despot idarenin yerine geçen demokrasiyi de aynı pervasızlıkla tenkit etmiştir.

Kendisini suçladıkları zaman da Sokrates ne hapsolmaktan ne de öldürülmekten korkmuş, öldürülmekten korkarak haksızlıklara ortak olmaktansa, kanun ve doğruluğun tarafında tehlikeye atılmayı tercih etmiştir. Sokrates mahkeme huzurunda o zamanlar âdet olduğu üzere gözyaşları dökerek, yalvarıp yakararak, yargıçları yumuşatmak ve cezasını hafifletmek yoluna gidebilir, böylece de ölümden kurtulurdu, ama o bunların hiçbirini yapmamıştır. Bunların hiçbirini yapmamasının küstahlıktan ya da saygısızlıktan ileri geldiğinin sanılmamasını istiyor Sokrates. Onca, böyle bir hareket, kendisinin, yargıçların ve bütün devletin şerefine aykırıdır. İnsanın böyle bir alçalmaya düşmemesi gerekir. Bundan başka, yargıçı aydınlatmak, kendi suçsuzluğuna onu inandırmak yerine, onun lûtfunu rica ederek beraet kazanmak doğru bir şey değildir Sokrates'e göre. "Çünkü yargıcın ödevi, doğruluğu bağışlamak değil, herkesin hakkını ölçerek hüküm vermek, kendi keyfine göre değil, kanunlara göre yargılamaktır." Görülüyor ki Sokrates yargıçlar karşısında yalvarmak şöyle dursun, onlara hep meydan okumuştur. Sokrates kendisini ölüme mahkûm edenlerin gerçekte kendilerini mahkûm etmiş olduklarını söyler. "Asıl mesele, ölümden sakınmak değil, haksızlıktan sakınmaktır; çünkü kötülük ölümden hızlı koşar". "Şimdi ben tarafınızdan ölüm cezasına, onlar da hakikat tarafından kötülüğün ve haksızlığın cezasına mahkûm edilerek ayrılıyor. Ben cezama boyun eğerim, onlar da cezalarına boyun eğsinler". (Zaman Sokrates'i haklı çıkarmıştır.)

Sokrates ölüme mahkûm edildikten sonra da, yine o zamanlar âdet olduğu üzere, para karşılığı kaçabilirdi, Kriton gibi dostları da bu işe hazır, ama Sokrates bütün bunları da reddetmiştir. Kriton dialogunda niçin kaçmaması gerektiğini çok güzel bir dille anlatır. Bir kere kaçmakla gerçek bir mutluluğa erişebilecek mi, sonra bu kaçış arzu edilir bir şey midir, önce onun incelenmesi gerekeceğini söyler Sokrates. Kendisi 70 yıl boyunca Atina-

da yaşamış, şehrin kanunlarından ve iyiliklerinden faydalanmıştır. Bu kanunlar hoşuna gitmemiş olsaydı başka bir yere de gidip yerleşebilirdi. Ama kendisi bunu yapmamış, kendi isteği ile bu şehirde kalmıştır. Bu kalışı ile kanunlara karşı bir yüküm altına girmiş, bir söz vermiş oluyordu. Yani kanunlara itaat etmeyi kabul etmiş oluyordu. Şimdi bu kanunlar kendisine uygulanınca bu sözünden ayrılacak mıdır? Şimdi gözönünde bulundurulması gereken bir şey var, kalkıp kaçmakla doğru bir iş mi görmüş oluruz, eğri bir iş mi? Böyle bir işi eğri bulursak, ölümü de, başka kötülükleri de düşünmeden, burada kalmalıyız. Başımıza gelecek her kötülük eğrilik etmekten iyidir. İnsan hiçbir zaman kötülük etmemelidir. Bu söz her zaman için doğrudur : ölüm karşısında bile. Peki, biz buradan devleti razı etmeksizin çıkar gidersek, bununla bir kimseye, hem de kötülüğümüz dokunmaması gereken kimseye kötülük etmiş olmuyor muyuz? Bizim buradan kaçmamız, kanunları da devleti de yıkmak değil midir? Verilen hükümlerin hiçbir gücü kalmaz, kişiler onları etkisiz bırakır, siler atarsa, bu devlet sürüp gidebilir mi, yıkılmaz mı?

Sokrates'in kanunlar karşısında saygısı çok büyük. Bir insan devletin kanunlarını beğenmiyebilir, ama yine de onlara karşı duramaz. Devletin buyruğuna her zaman uymalıdır, ya da kanunun kabul ettiği yollardan gidip, o kanunları değiştirmeye çalışmalı, insanları uyandırmalı, kandırmalıdır. Her Atinalı yurddaşlar sırasına girip de devlette neler olduğunu, kanunları, öğrendikten sonra, işine gelmiyorsa, varını yoğunu alıp istediği yere göç edebilir, yabancı bir yere yerleşebilir, kanunlar bunu yasak etmiyor, buna engel olmuyor. Ama bu kanunları, devletin işlerini anladıktan sonra, burada kalanın bu kanunların buyruklarını da tutması gerekir, bu ödevi üzerine almış sayılır.

Denebilir ki, Sokrates daha önce bir tevkif emrine karşı gelmiş, orada devlete itaat etmemişti. Bunu kanun saygısı ile nasıl bağdaştıracağız? Oradaki tevkif emri nasıl haksız idiyse, kendisinin suçlanması da aynı şekilde haksızdır, şimdi niçin kanunlara saygı gösterip o emre uyuyor? Burada ilkin şu nokta var : Sokrates o zaman da mahkeme karşısına çıkarılsaydı da mahkûm edilseydi yine kaçmazdı. Bu defa da kendisi ölüme mahkûm edilmiyip de gençlerle konuşması kendisine yasak edilseydi yine bu emre uymıyacaktı. Çünkü böyle bir emre itaat etmek, onun için, daha yüksek bir emre, yani içindeki daimonion'un emrine itaat etme-

mek olacaktı. Daimonion dediği içindeki bu ses, ona göre, Tanrının sesidir. Sokrates hayatta bir mission'u olduğuna inanır. İçindeki ses ona ölümü ile bu mission'u daha iyi gerçekleştireceğini işaret etmiştir. Şimdiye kadar pek çok şeylerde onu alakoyan bu ses, şimdi ölüme gidişi karşısında susuyor, bundan da ölümün kendisi için daha iyi olacağını anlıyor. Sokrates ölüm karşısında bile ölmesi mi yoksa yaşaması mı daha doğru diye düşünmüş ve doğru bulduğu ölümü seçmiştir. Ona göre, değeri olan bir kimse, yaşıyacak mıyım, yoksa ölecek miyim diye düşünmemelidir; bir işi görürken yalnız doğru mu, eğri mi diye hareket ettiğini, cesaretli bir adam gibi mi, yoksa tabansızca mı hareket ettiğini düşünmelidir. Savaş anlarında, her türlü ölüm tehlikesi karşısında bütün cesaretle duran bir insan, Tanrı tarafından, kendini ve başkalarını denemek için *filozofluk* ödevi ile gönderildiği zaman, ölüm ya da başka bir şey korkusu ile ödevini bırakıp kaçmamalıdır. O, mission'una o kadar inanmıştır ki, mahkemede Atinalılara, meydan okurcasına şöyle seslenir : “Bilmelisiniz ki benim gibi bir adamı öldürmekle, beni değil, kendinizi cezalandırmış olursunuz; başka bir kimsenin hayatını haksız yere yok etmek daha büyük bir kötülüktür. Ohalde Atinalılar, size *Tanrının bir vergisi* olan beni mahkûm etmekle ona karşı bir günah işlemeyiniz dediğim zaman, sizin sandığınız gibi, kendimi değil, sizi düşünüyorum”. Burada Sokrates bir benzetme yaparak, devleti büyük bir cins ata, ama büyüklüğünden dolayı ağır olan ve dürtülmek isteyen bir ata benzetir, kendini de bu devleti yerinden oynatmak için Tanrının bu devlete musallat ettiği bir at sineğine. “Ben Tanrının, devletin başına musallat ettiği bir at sineğiyim, her gün her yerde sizi dürtüyor, kızdırıyor, azarlıyor, peşinizi bırakmıyorum. Kendinizi benden yoksundurmadan tavsiiye ederim”. O kadar ki Sokrates kendisine ceza değil, mükâfat verilmesini ister. Bu meydan okuyuşları ile yargıçları büsbütün kızdırmış, âdeta onları idam kararına dürtüklemiştir denebilir. Ama o bunları bilerek istiyerek yapmıştır. Çünkü bunu da kendine ödev bilmiştir. Sokrates mahkeme sırasında bir ara şöyle der : “Belki bana denecek ki, ‘Sokrates ağzını tutamaz mısın, sana kimse karışmadan yabancı bir şehre giderek yaşayamaz mısın?’” Hayır, Sokrates ağzını tutamaz, çünkü böyle yapmakla Tanrıya karşı itaatsizlik edeceğine inanır. Çünkü Sokrates, erdem gibi, üzerinde hem kendini hem başkalarını imtihana çektiği daha bir çok problemler üzerinde hergün tartışmanın, felsefe yapmanın, insan için en büyük

iyilik olduğuna, imtihansız bir hayatın yaşanmaya değer bir yanı olmadığını inanır. İnandığı yoldan da hiçbir zaman dönmiyecektir.

Mahkeme karşısındaki savunmasında, artık bir daha herkesi sorguya çekmeyeceğine ve filozofluk etmeyeceğine söz vermek şartıyla kendisini serbest bırakacakları söylenecek olursa vereceği cevabı önceden söyler : “Atinalılar, size saygı ve sevgim vardır; ancak, ben size değil, yalnız Tanrıya başeğirim, ömrüm ve gücüm oldukça da, iyi biliniz ki, felsefe ile uğraşmaktan, karşıma çıkan herkesi buna yeltmekten, felsefeyi öğretmekten vaz geçmeyeceğim”. “Bu noktada, Atinalılar, hakkımda ister beraet hükmü verin, ister vermeyin, herhalde, iyice bilin ki, bir değil bin kere ölmem gerekse bile, *yolumu aslâ değiştirmeyeceğim*”.

Sokrates ölümü de kötü bir şey olarak karşılamaz. Hattâ böylece mission'unu öteki dünyada da sürdüreceğine inanır. “Burada olduğu gibi, öbür dünyada da öz ve yanlış bilgeliği araştırmamı ilerleteceğim, kimin bilgiç, kimin bilgisiz olduğunu anlayabileceğim. Orada sormak araştırmak yüzünden ölüme mahkûm edilmek tehlikesi de yok”.

Sokrates'de ne büyük bir araştırma gücü ve inancı olduğunu bu sözler, öteki dünyada bile bundan vazgeçmeyeceği sözleri, açıkça ortaya koyuyor.